

Hervadás

Érzékeny regények tudástörténeti megközelítésben

ANTAL Áron

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

ORCID: 0009-0006-1167-0319

Wilting. Novels of sensibility in the context of the history of knowledge

Abstract | Interpreters of 18th century novels related literary sensibility often face the challenge of dealing with non-literary knowledge. The texts of the era under discussion are filled with various signs of intradiscursive connections, linking different fields of the dynamically changing scholarly and scientific knowledge of this time, combining these with the schemes, metaphors and analogies of common reason. The following paper argues – mainly focusing on German novels of the literary *Empfindsamkeit* – that within the frame of anthropological questions concerning human sensibility, the reviewed group of texts can be compared with case histories and read as fictive examples of decent or ill behaviour. Special attention is paid to the phenomena of organic metaphors, according to their crucial role in transforming the ideas on the psycho-physiological conditions of human sensibility into a far-reaching inventory of poetic tools. In this context, the functioning of human-plant analogies is also demonstrated through the comparison of J. G. HERDER's philosophical text *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* and A. C. KAYSER's novel *Adolfs gesammelte Briefe*.

Keywords | sensibility, *Empfindsamkeit*, history of knowledge, anthropology, Johann Gottfried HERDER, Albrecht Christoph KAYSER, KÁRMÁN József, KAZINCZY Ferenc

„**A**z én kis hajlékom temérdeksége ritkul, lassanként elveszti már zöld koronáját, és midőn így írok, egy öszvefönnyadt sárga levél panaszolja s búcsúzva esik pennám alá.”¹ Ha hihetünk Fanninak, és a természeti képek valóban így módon tolokodtak az érzékeny regények szövegébe, akkor e sok könyvet számláló műcsoport csaknem minden darabjának szakadatlan, sűrű lombhullásban kellett íródnia. A 18. század második felének regényeit át- meg átszövik a természeti képek és a rendszerbe szerveződő növényi metaforák nem függetlenül attól, hogy hőseik meglehetősen sok időt töltenek különféle természeti terekben, ahol időnként virágzó, máskor hervatag növényekkel kerülnek közvetlen érintkezésbe.

A növényi metaforarendszerek többek között azt a célt szolgálják, hogy cselekmény- és szövegszerkezet indázva az emberről mint érzékeny lényről alkotott képet egységes keretbe foglalják. Ennek a működésmódnak a vizsgálata az emberi és növényi élet jelenségeit analógiába helyező populáris emberkép megértéséhez is hozzájárulhat. A magyar irodalomtörténet-írás fontos darabjai is előszeretettel vizsgálják hasonló keretben Fanninak a természethez fűződő viszonyát. Kézenfekvő első példaként Bíró Ferenc érzékenységmonográfiájának vonatkozó megjegyzését említeni, amely az emberi és növényi életjelenségek sajátos együttartására hívta fel a figyelmet, mondván, Fanni vegetatív vonásokkal bír, és hervadása e tulajdonságok ismeretében sorsszerűnek tetszik.² Szilágyi Márton a történetet már a hervadás körképe felől értékeli, eszerint a hősnő a növényi élet ciklusainak átsajátítására tesz kísérletet, amely azonban eleve kudarcra van ítélve.³

Debreczeni Attila a vonatkozó jelenettel kapcsolatban az olvasás (és írás) újszerű mikéntjét, a bensőséges térben végrehajtott érzékeny olvasásgyakorlatot állítja fókuszba.⁴ Rámutat arra is, hogy az érzékeny ember (Fanni által is képviselt) irodalmi figurája és magatartásmintája a társiaság, az érdektelenség nélküli nyitottság erényével bír.⁵ Ezt a gondolatmenetet bátran továbbszövelhetjük: a szimpátiára való hajlam, a másikkal való azonosulás képessége nemcsak az embertársak, de a világ egyéb lényei, tárgyai, egyáltalán a szimpátia által konstituált egységként elgondolt világ felé is mutathat. A szimpatikus kapcsolatok lehetséges partnereinek sorában ott állnak a növények is, a Fannihoz hasonló regényhősök magányának és érzelmeinek gyakori tanúi. A növényi metaforák elszaporodásának műimmanens alapját jellemzően éppen egyes közvetlenül megismert növényekkel való azonosulás képzi. Az alábbiakban e kijelentésem alátámasztására törekszem. Ennek során, az irodalomtörténeti szempontokat időnként hátrébb utalva, nagyban támaszkodom az érzékenység tudománytörténeti vonatkozói-

1 KÁRMÁN József, „Fanni’ hagyományai”, in *Első folyóiratunk: „Uránia”*, szerk. SZILÁGYI Márton (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 226.

2 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 220.

3 SZILÁGYI Márton, „»Elhervadott a szeretet édes melege alatt«: A Fanni hagyományai értelmezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 69–77, 74.

4 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas, 2009), 63–64.

5 Uo., 122.

sait bemutató szakirodalomra, valamint a tudomány és irodalom határmesgyéjén tájékozódó tudástörténeti kutatásokra.

Első lépésként az irodalmi érzékenységnek különféle tudományágakkal való kapcsolatát vázolom, majd az ennek során nyert belátásokat konkrét szövegek elemzésekor kamatoztatom. Ezek közt kiemelt figyelmet szentelek a Kazinczy *Bácsmegyeyjének* eredetijeként ismert *Adolfs gesammelte Briefe*nek, valamint ennek nem irodalmi párdarabjaként Herder *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* című írásának.

Érzékenység és irodalmi tudás

Az érzékenység irodalmának vizsgálatában a tudománytörténeti ismeretek fölhasználása termékeny eljárásnak bizonyul. Azonban az elemzett művekkel kortárs antropológiai, esztétikai vagy orvostudományi tudás hatásainak kimutatása mellett sem gondolhatjuk, hogy az irodalom funkciója a kései felvilágosodás időszakában a pusztán tudománynépszerűsítés vagy ismeretterjesztés volna. Az, hogy az imént felsorolt diszciplínák aktuális eredményei számos esetben a 18. század utolsó harmadának regényeiből is kiolvashatók, inkább az irodalom interdiszkurzív jellegére mutat rá, amelynek köszönhetően a szövegek művészete az eltérő tudományterületek tudományos ismeretei, valamint előbbiek és a hétköznapi gondolkodás sémái közt is kapcsolatot képes teremteni. Ebben a képletben a sajátosan irodalmi hozzáadott érték azt a poétikai eszköztárat és képességet jelenti, amely révén az irodalmi szövegek megformálódnak, műfaji kódjuknak megfelelő alakot öltenek, létrehozva azokat a fiktív világokat, ahol a különböző diszkurzusok, valamint a valóságos és lehetséges közti átjárás lehetővé válik.⁶

Michael Gamper, akinek vonatkozó gondolatait az előző bekezdésben röviden összefoglaltam, az elbeszélő fikció kísérleti és szimulációs terepként való működésére hívja föl a figyelmet, és úgy véli, ezt a szerepet az irodalom a modernitásban (a 18. század második felétől) leginkább azokon a tudásterületeken és olyan tárgyakkal kapcsolatban hajlamos gyakorolni, ahol a tudományos megközelítések nem mutatkoznak megnyugtatóan eredményesnek.⁷ A következő oldalakon, az érzékenység regényirodalmának vizsgálata során, úgy vélem, éppen a nem tudás efféle gócpontja körvonala zódik, ahol is az embertudományok, sőt, esetenként a természettudományok ismeretei, valamint populáris emberképek interferálnak a regény formai keretei közt.⁸ A vizsgálandó műcsoport sajátos poétikai eljárásai révén olyan tudás jöhet létre, amely összetettsége révén egyszerre támaszkodik a tudományos ismeret és a hétköznapi köz-

6 Michael GAMPER, „Erzählen, nicht lehren! Narration und Wissensgeschichte”, in *Wissens-Ordnungen: Zu einer historischen Epistemologie der Literatur*, szerk. Nicola GESS és Sandra JANSSEN, 71–99 (Berlin, Boston: De Gruyter, 2014), 80–86, doi: [10.1515/9783110350401.71](https://doi.org/10.1515/9783110350401.71). Lásd még: Michael GAMPER, „Rätsel der Atmosphäre: Umriss einer »literarischen Meteorologie«”, *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge 24, 2. sz. (2014): 229–243, 230–233, doi: [10.3726/92142_229](https://doi.org/10.3726/92142_229).

7 GAMPER, „Erzählen, nicht lehren!”, 88–89.

8 Nicolas PETHES, „Az eset esztétikája: A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról”, ford. ZSELLÉR Anna, *Irodalomtörténet* 93 (2012): 431–444, 433.

megegyezés legitimitására, jóllehet mindkettőtől eltér, elemeiket kreatívan, a saját szabályai szerint fölhasználva. Az így létrejövő tudás nem popularizált, az (egyre szélesebb) olvasóközönség nyelvére lefordított akadémikus tudásként értendő, hanem kísérleti forgatókönyvek formájában jelenik meg, ahol az elbeszélő kommentárjai és a cselekmény kimenetele szankcionálja a főszereplők magatartását, amely ennek megfelelően követendő vagy elutasítandó, mindenesetre a befogadó adaptív viszonyulására számot tartó magatartásmintának minősül.

A kísérlet fogalma ez esetben tehát nem pusztán metaforikusan használható. Mint Nicolas Pethes rámutat, a korszak regényei gyakran – különösen a Jutta Heinz nyomán „antropológiai regényként” megjelölt művek⁹ – kvázi kísérleti keretrendszereket hoznak létre a fikció eszközeivel. A szereplők elszigetelése, tervszerű irritációja, reakcióik megfigyelése és a megfigyelések értelmezése ennek az eljárásnak mind részét képezik.¹⁰ Megítélésem szerint a kísérlet eljárásrendjének egyes elemei az „antropológiai regények” körén messze túlnyúlóan képviseltetik magukat.¹¹ A cselekményben próbatételként megjelenő, érzéki és ezzel együtt morális kihívást jelentő irritáció például az érzékeny regények egyik állandó eleme. Mindez pedig nem pusztán felszíni jelenség, hiszen a mondott próbatételek esetében e regények legfőbb cselekménybonyolító tényezőiről van szó. Ezek a kihívások ugyanis, amelyek hol direkt morális dilemmák, hol természeti jelenségek, időjárási események formájában teszik próbára az aisztézis és a morál egymással összefüggésben elgondolt szerveit (magyarán az emberi érzékenység fiziológiai-pszichológiai apparátusát), olyan reakciókat váltanak ki a főszereplőkből, amelyek aztán meghatározzák sorsuk alakulását.

Ezen a ponton vissza is érkeztünk ahhoz a vakfolthoz, amelyet belátandó az érzékeny regényirodalom serényen folytatja szimulációs, kísérleti tevékenységét. Hogyan képzelhető el az optimális érzékenység állapota, ahol szív (érmek) és fej (ész) egyensúlya megvalósul? Mi lehet az ettől az állapottól való szélsőséges eltérések oka? És milyen sorsra számíthatnak a szélsőségesen érzékeny emberek? Az itt fölmerülő kérdések egészen a brit felvilágosodás kezdetéig vezetnek minket, az emberi érzékenység vizsgálata, egy az emberi lény testi és szellemi kapacitásait egyaránt meghatározónak tekintő antropológiai nézőpont kialakításának törekvése ugyanis itt fogalmazódik meg először a 18. század gondolkodástörténetében. A század elejének protoesztétikai szövegei (Shaftesbury, Addison) és az ezek hagyományához kapcsolódó későbbi értekezések (Hutcheson, Burke vagy Kames vonatkozó munkái) nem a mai fogalmaink szerinti (művészet)esztétikaként, hanem az ember érzékelő képességének és ezt lehetővé tevő

9 A fogalomhoz és az ide sorolt művek köréhez lásd Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung* (Berlin–New York: De Gruyter, 1996), 3:123–124, doi: [10.1515/9783110812817](https://doi.org/10.1515/9783110812817).

10 Nicolas PETHES, *Zöglinge der Natur: Der literarische Menschenversuch des 18. Jahrhunderts* (Göttingen: Wallstein, 2007), 10–12.

11 Hasonló irányba tágítja a fogalmat Alexander Kosenina is, mikor Goethe *Wertherét* antropológiai regényként értékeli. Alexander KOŠENINA, *Literarische Anthropologie: Die Neuentdeckung des Menschen* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2016), 74–78, doi: [10.1515/9783110402186](https://doi.org/10.1515/9783110402186).

„esztétikai apparátusának” működését megfigyelő és bemutató írásokként jöttek létre.¹² Tárgyuk az érzékenység szerveinek élményszerű próbatételeire adott válaszok megörökítése, amelyek során jobbára az önmegfigyelés eszközével élnek. E szövegek elválaszthatatlanul kapcsolódnak a morál- és természetfilozófiához, az orvostudományhoz vagy a természetes teológiához, vizsgálódásaik a felsorolt tudásterületekről kölcsönözött sémákba, érvrendszerekbe illeszkednek. Különösen feltűnő ez a providencializmus kozmológiai keretének alkalmazása kapcsán: az isteni gondviselés működése az emberi érzékenység összefüggésében természet és ember harmonikus egymásra hangoltságot feltételez, amely az „esztétikai apparátus” helyes használatán, az elme és a képzelőerő csiszolásán keresztül gyakorlatilag is megtapasztalható. Az emberi érzékenység körültekintő használata tehát az isteni terv célokságába foglalt szerepének köszönhetően, morális vetülettel rendelkezik. Ez különösen feltűnő Burke vonatkozó írásában, ahol a szerző egyfajta „biztonsági klauzulát”¹³ vezet be a túlságosan heves benyomások megszelídítésére, fenségessé transzformálására a fizikai távolságtartás révén.¹⁴

A német felvilágosodás érzékenységszinkurzusa a kijelölt útvonalon halad tovább. Legfőbb antropológiai axiómája, amelyet praktikus Ernst Platner nevéhez kötni, a racionalizmus dualisztikus emberképével szemben az embert test és lélek szétválaszthatatlan egységként, két dimenziójának interdependenciájában fogja föl.¹⁵ Az antropológia tárgyának összetettségénél fogva maga is interdiszciplináris jelleget ölt, így az emberi természetet illető vizsgálódások német nyelvterületen is számos, különböző tudományterületek felé mutató kérdést hoznak a felszínre. Az érzékenység antropológiai adottságként egyrészt, már a brit felvilágosodásban fölismerhető elképzelés szerint, fiziológiai adottságok összességén alapul, nevezetesen az érzékek, az ezeket erő hatásokat a lélekkel kommunikáló idegek és az e hatásokat feldolgozó lelki funkciók összességén. Ennek az apparátusnak a működése a német földön nevet nyerő és institucionalizálódó esztétika tudományának is tárgyául szolgál. Az érzékeken alapuló észlelés tudományaként létrejött diszciplína a korszakban egyszerre érdeklődik az érzékelés antropológiai feltételei és az ezek által kiváltott mentális jelenségek (érzések, érzelmek, morális és ízlésítéletek) iránt.¹⁶ Ernst Stöckmann ennek kapcsán antropológiai esztétikáról beszél, amelyet a Kant előtti német esztétikai irodalom meghatározó vonulatának tart.¹⁷ Az ily módon számottevő közös metszettel rendelkező antropológi-

12 CSUKA Botond, *The Teleology of the Aesthetic in the British Enlightenment*, doktori disszertáció, ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola (Budapest, 2019), 20. Lásd még: CSUKA Botond, „Providenciális érzékenység: A brit felvilágosodás esztétikájáról”, in *Esztétika – történelem – hermeneutika: Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICS Zoltán és SZÉCSÉNYI Endre, 46–67 (Budapest: L' Harmattan, 2019), 47–53.

13 RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténete: „Ők, akik nézték Hannibál hadát”* (Budapest: Atlantisz, 2022), 107.

14 EDMUND BURKE, *A Philosophical Enquiry into the Origins of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (London: Printed for R. and J. Dodsley, in Pall-mall, 1757), 13–14.

15 ERNST PLATNER, *Anthropologie für Aerzte und Weltweise: Erster Theil* (Leipzig: in der Dykischen Buchhandlung, 1772), IV.

16 ERNST STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009), 36–41, doi: [10.1515/9783484970861](https://doi.org/10.1515/9783484970861).

17 Uo., 12.

ai és esztétikai diszkurzust mindemellett erőteljesen foglalkoztatja az emberi tökéletesedés (Vervollkommnung) lehetőségeinek föltárása,¹⁸ amelyben a providencializmus keretének továbbélésére ismerhetünk. Itt az érzéki és értelmi funkciók egyensúlya kerül a középpontba a szélsőséges érzékenység vagy észelvűség patológiázásával és a helyes magatartásmódok dietetikai, pedagógiai igényű felmutatásával.

A fősorolt tudáselemek a tudományos írásokkal párhuzamosan az érzékeny irodalom szövegeiben is cirkulálnak. De beszélhetünk-e egyáltalán világosan megkülönböztethető tudományos és irodalmi szövegekről ebben a korszakban? Léteznek-e ekkoriban azok az elkülönült diszkurzusok, amelyeknek interferenciáját észlelni véljük? Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a felvilágosodás időszakában irodalom és tudomány funkcionális rendszereinek elkülönülése még javában zajlik, ennek fényében a két rendszer közti nagyobb átjárhatóság is jobban megérthető. A kor irodalma és tudománya közt nem egyszerűen az ismeretek áramlásáról van szó, sokkal inkább arról, hogy e két szféra „elkülönülési folyamatában mindkét területen ugyanazok a struktúrák alakulnak ki az ember fejlődési vagy viselkedési formáinak ábrázolására”.¹⁹ Nicolas Pethes ennek kapcsán az esettörténet műfaját állítja a középpontba, amely különböző dimenzióit tekintve egyaránt azonosítható irodalmi és tudományos szöveggé, ezzel pedig egy retrospektív horizonton interdiszkurzív jelleget mutat.²⁰ Úgy vélem, az érzékeny regényirodalom fentebb már taglalt hasonló jellege azzal magyarázható, hogy ezek az elbeszélő művek a Pethes által az esetleírás négy fő mozzanataként meghatározott tulajdonságokat többnyire egyaránt magukban hordozzák. Először is életrajzi elbeszélősémákat alkalmaznak, amelyek keretében gyakran betegségtörténeteket írnak le. Másrészt az élettörténet fordulópontjaira fókuszálnak, amely a mondott regények esetében a fiatal felnőttkor ábrázolásának általánosságával vág egybe. Harmadrészt, az eddigiekből következően a hétköznapi helyett (sőt, ezzel éles kontrasztban) a rendkívüli vagy beteges/deviáns viselkedés kerül előtérbe. Végül, mint fentebb már utaltam rá, ezek a szövegek adaptív befogadói magatartásra tartanak számot, a példaszzerűség igényével lépnek fel, felkínálva az általánosítás lehetőségét az egyedi eset tapasztalatai alapján.²¹

Az érzékeny regényeket az „antropológiai regény”, az „irodalmi emberkísérlet” vagy az „esetleírás” kategóriájába gyömöszölni megítélésem szerint önmagában kevés eredménnyel kecsegtető próbálkozás volna. Dolgozatom célja sokkal inkább az, hogy az eddig összefoglaltak alapján az emberről alkotott tudás médiumaként tárgyalja ezeket a műveket, és ebből a szempontból értékelje poétikai – vagy Carsten Zelle nyomán: antropopoétikai²² – sajátosságaikat is. E cél megközelítésének első lépéseként kísérletet teszek az érzékeny regényirodalom tömör, áttekinthető jellemzésére az általam eddig

18 STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik...*, 14.

19 PETHES, „Az eset esztétikája”, 435.

20 Uo., 439.

21 Uo., 438–439.

22 Carsten ZELLE, „Klopstocks Reitkur: Zur Konkurrenz christlicher Lebensordnung und weltlicher Diät um 1750”, in *Aufklärung und Religion: Neue Perspektiven*, szerk. Michael HOFMANN és Carsten ZELLE, 65–84, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 1 (Hannover: Wehrhahn, 2010), 68.

megvizsgált művek tulajdonságai alapján. Ennek során három fontos kérdést igyekszem tisztázni, amelyek közül kettő magától értetődőnek tetsző tényekre vonatkozik. Egyrészt, miért preferálja a bemutatott műcsoport a szerelmi történetek tárgyalását? Másrészt, az előbbivel összefüggésben, minek tulajdonítható a fiatalok fokozott jelenléte e művekben? Harmadrészt, milyen szerepet játszanak ebben az összefüggésrendszerben a változatos eredetű növényi metaforák és növény-ember analógiák?

Érzékenység és szerelmi történetek

Rousseau a *Julie* második előszavában megjegyzi, a regényekkel szembeni általános elvárások ellenére nem különös eseményeket átélő hétköznapi emberekről, hanem a hétköznapjaikat élő különleges emberekről kívánt regényt írni.²³ Ha olvasási ajánlatának megfelelően a regény főbb szereplőinek rendkívüli tulajdonságait keressük, ezeket nem külsődleges vonásaikban, hanem kedélyükben fogjuk megtalálni. Julie-t és ifjúkori szerelmét (aki a regényben Saint Preux-ként szerepel) „érzékeny szívűk” teszi érdemessé az olvasóközönség figyelmére. Nemcsak a köztük kialakuló szerelmet élik meg intenzíven, sőt, szenvedélyesen, de az őket körülvevő világ hatásaira, hétköznapi környezetük természeti élményeire, morális problémáira is kiemelt érzékenységet mutatnak. Életük legnagyobb kihívása, történetük központi eleme éppen ezért az érzelmi önfegyelmzés képességének megtalálása, valamint (Julie házasságkötése után) megőrzése, amelyet egyrészt saját magatartásuk, másrészt környezetük átformálásával igyekeznek elérni. Állíthatjuk-e mindezek után Robert Darntonnal – aki a szöveghez kapcsolódó adaptív befogadói hozzáállás összefüggésében értékes megfigyeléseket tett – hogy Rousseau terjedelmes regénye irodalomellenes irodalmi műnek volna tekinthető?²⁴ Úgy vélem, sem az olvasói elvárásokkal való demonstratív szembeszegülés,²⁵ sem az általam fölvetett tudástörténeti összefüggés nem erősíti meg ezt az álláspontot, sőt anakronisztikus is volna a szépirodalommal szembeni modern elvárásokat a felvilágosodás korán számon kérnünk. A regény nem az erényes élet antropológiai feltételeinek taglalata, jóllehet erről is szól, mindezt azonban a maga irodalmi eszközeinek segítsé-

23 Mivel a regény egyetlen hozzáférhető teljes magyar fordításában a használt paratextus nem szerepel, eredetiben pedig nincs szerencsém érteni a művet, itt az 1761-ben, Lipszében kiadott német fordítást használom: [Jean-Jacques ROUSSEAU], *Die Neue Heloise, oder Briefe zweyer Liebenden, aus einer kleinen Stadt am Fuße der Alpen, gesammelt und herausgegeben durch Johann Jacob Rousseau, Dritter Theil. Aus dem französischen übersetzt. Mit allergnädigsten Freyheiten* (Leipzig: in der Weidmannischen Handlung, 1761), IX.

24 Robert DARNTON, „Readers respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity”, in Robert DARNTON, *The Great Cat Massacre: And other Episodes in French cultural History*, 215–256 (New York: Random House, 1984), 231.

25 Albrecht Koschorke hasonló megállapításokat tesz Gellert *Die schwädische Gräfin* című regénye, a német nyelvű érzékeny irodalom egyik korai alapműve kapcsán, regényellenességéről (Antioromantendenz) szólva. Ez a kifejezés nála azonban egyértelműen a megelőző évtizedek gáláns regényeivel szembeni moralizáló irodalmi program fellépését minősíti. Albrecht KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: Metzler, 2003), 33.

gével, a korszak erre irányuló tudományos érdeklődésével párhuzamosan, de nem ennek alárendelve teszi.

Az érzékenység német nyelvű regényirodalma – Rousseau nyomdokain is haladva – kitüntetetten, sőt, radikálisan leegyszerűsítve, kizárólag fiatal felnőttek szerelmi életével foglalkozik.²⁶ Mindez jól alátámasztható az 1770-es évek német regényáradatából vett példákkal. Ezek a szerelmi történetek lehetnek tragikus kimenetelűek, mint a prototipikus példaként kezelt *Az ifjú Werther szenvedései*,²⁷ zárulhatnak házastársi boldogsággal (mint Sophie von La Roche *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*²⁸ című regénye vagy Benedikte Naubert *Heerfort und Klärchenje*²⁹), és különböző cselekményszálak lezárásaként akár mindkét megoldást választhatják (mint Johann Martin Miller *Siegiwart*³⁰-ja vagy Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammelte Briefe*³¹ című műve). A tematikus egység, felületesen szemlélve, könnyen magyarázható e műsoport „érzékeny” jelzőjével, amelyet ebben az összefüggésben hajlamosak vagyunk reflexszerűen érzélgősként, érzelmesként érteni. Az érzelmek témaköre azonban az érzékenység 18. századi jelentéstartományának csupán egy részét fedi. További aspektusai, fiziológiai feltételei, a külső és a belső érzékenység, vagyis az érzékelés és a kedély, ennek kapcsán pedig az érzékelés és az ízlés, valamint a morális ítéletalkotás összefüggései még napjaink közhasználatú érzékenységfogalma mögött is jelen vannak. E regények „érzékenységét” mindezek együttes figyelembevételével kell értelmeznünk. A magyar nyelvű érzékenységfogalom alakulásának története e tekintetben legalább olyan megvilágító erejű, mint a nemzetközi fogalomtörténetről eddig elmondottak.³²

Az eddig kifejtettekből levonható az a következtetés is, hogy a tárgyalt regények nem kizárólag szerelmi témájuk és ahhoz kapcsolódó trópusarználjuk okán „érzékenyek”. A korszakban általános érdeklődésre számot tartó, mindazonáltal nehezen leírható emberi tulajdonság, az érzékenység a szerelmi történetekben találja meg azt a narratív sémát, amelyen keresztül működése a legígéretesebben válik modellezhetővé. E regények főszereplői a test és lélek egységét tételező antropológiai nézőpontnak megfelelően „egész emberek”, tehát érzéki és szellemi kapacitásai által egyaránt meghatározott egyének, és a szerelem is csak kettős természetük összefüggésében válik érdekessé. Természeti események, affektív erővel ható társasági és művészeti élmények,

26 Hozzá kell tenni, Rousseau *Julie*-je is a szerelmes levélregények már létező hagyományához kapcsolódik, amelyet az angol irodalomhoz, különösen Richardson *Pamelájának* hatalmas sikeréhez köthetünk.

27 Johann Wolfgang von GOETHE, „Die Leiden des jungen Werthers”, in Johann Wolfgang von GOETHE, *Werke 6: Romane und Novellen 1*, szerk. Erich TRUNZ és Benno von WIESE, 7–174, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden (München: DTV, 2000), 67–174.

28 Sophie von LA ROCHE, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* (München: Winkler, 1976).

29 [Christiane Benedikte NAUBERT], *Heerfort und Klärchen: Etwas für empfindsame Seelen* (Frankfurt am Main–Leipzig: Johann Philipp Reiffenstein, 1779).

30 [Johann Martin MILLER], *Siegiwart: Eine Klostersgeschichte* (Leipzig: in der Weygandschen Buchhandlung, 1776).

31 [Albrecht Christoph KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe* (Leipzig: in der Weygandschen Buchhandlung, 1778).

32 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 104–106; HEGEDÜS Béla, „Érzékeny érzékenység: Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat, 1”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 180–196, 196.

valamint komoly morális tétellel bíró döntési helyzetek állítják kihívások elé érzékenységet, és az e próbatételekre adott (helyes vagy helytelen) válaszok alakítják sorsukat, vagyis e regények cselekményét.³³ A mondottakkal összhangban természetesen gyakoriak az extremitások. A főszereplők többnyire fokozottan érzékenyek, kiemelten fogékonyak a külvilág hatásaira, és heves érzelmi állapotokat élnek meg – tehát kedélytípusuk, a regények visszatérő kifejezését használva, karakterük (Charakter) kvalifikálja őket az általuk betöltött szerepre.

A főszereplők karakterének vagy kedélytípusának (Gemüthsart) milyensége e regények egyik legfőbb konfliktusforrása. Többnyire már a művek elején megismerkedünk a címszereplők vonatkozó sajátosságaival. A gyakran humorápatológiai szókinccsel operáló leírások már a történet kezdetén előrevetítik a cselekmény alakulását, az adott regényhősre leselkedő affektív természetű veszélyeket. Sophie von La Roche említett regényében a főszereplő édesapjától értesülünk lányának rajongásra és együttérzésre való hajlamáról és az abban rejlő, jövőbe kivetített veszélyekről.³⁴ Werther május 13-ai levelében adja saját karakterének tömör leírását. Önmagát melankolikusnak nevezi, érzelmi állapotainak gyakori váltakozását pedig – amely a melankolikus kedély fokozott érzékenységgel magyarázható – patológikus jelenségként látta.³⁵ Johann Martin Miller *Siegwart*-jának első oldalain szintén balsejtelmeket ébresztő leírással találkozunk.³⁶ A főszereplő karaktere, amely egyszerre férfias és gyengéd, összességében pedig költőiként jellemezhető, magában rejtje annak lehetőségét, hogy tágabb közösségének hasznos tagjává váljon. A körülmények emlegetése azonban – amelyek a regény hosszadalmas cselekménye során egy beteljesületlen szerelemben nyernek alapot – előrevetíti, hogy a közösségbe illeszkedést és adottságainak produktív használatát nem sikerül megvalósítania. Költői kedélye rajongó szenvedélyét fogja táplálni, nem pedig a közösség hasznát szolgálni. Friedrich Jacobi *Woldemar* című, befejezetlenül maradt regényének főhőse szintén rajongó, azonban nem a szerelmi szenvedély, hanem a barátság terén. Érzelmi életének rendhagyó volta karakterének sajátosságaival magyarázható, egyszersmind azzal a következménnyel jár, hogy Woldemar képtelen beilleszkedni a hétköznapi élet rendjébe, képtelen kölcsönös bizalmi viszonyt kialakítani társas környezetével.³⁷

A röviden áttekintett példák tanulságait összefoglalva elmondható, hogy az érzékeny regényhősök karakterjegyei közt a külvilág hatásaival szemben felfokozott reakciókra hajlamosító vonások tekinthetők meghatározónak. A Werther által említett melankólia mellett a korszakban széles körben használt hipochondria fogalmát említhetjük még itt, amely ebben a történeti kontextusban az affektív hatásoknak, ér-

33 KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr*, 133.

34 „[...] da sie lauter Empfindung ist, so haben viele, viele die elende Macht, sie zu kränken.” LA ROCHE, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*, 43.

35 GOETHE, „*Die Leiden...*”, 10.

36 [MILLER], *Siegwart...*, 8–9.

37 Friedrich Heinrich JACOBI, *Woldemar: Eine Seltenheit aus der Naturgeschichte* (Stuttgart: Metzler, 1969), 42–43.

zéki vagy szimpatetikus benyomásoknak való fokozott kitettséget jelenti.³⁸ Az ezzel gyakran összekapcsolt melankólia a benyomások elhúzódó hatásaiért felelős. Ezek az adottságok, mint sejtethető, komoly kihívásokat támasztanak az érzékeny természetének optimális megélésére törekvő egyénnel szemben. Legfőbb veszélyük a rajongó viselkedésre való belépük kódolt hajlam, a rajongás ugyanis a 18. század során (Shaftesburytól kezdődően)³⁹ fenntartásokkal kezelt mentális állapotként, sőt, elhatalmasodó formájában lelki betegségként szerepel.⁴⁰ Ez a betegségként fölfogott mentális állapot a képzelőerő túlműködésével függ össze, amely az elme és a szív (tehát az érzelemláték) működésére is kihat. A szenvedélyek, amelyek Wieland megfogalmazása szerint a gyakran ismétlődő érzelmi hatásokból fejlődnek ki, akkor kaphatják a „schwärmisch” jelzőt, ha nincs valóságos tárgyuk, vagy tárgyuknak túlzott értéket tulajdonítanak.⁴¹ A leküzdhetetlen, idővel nem változó benyomások, tapasztalati sémák tehát a valóságérzékelés megváltozásához, sőt, a fantázia révén a valóság és a képzelet határainak elmosódásához vezethetnek, így ellehetetlenítik az érzékenység optimális működését, amely pedig az egyéni és társadalmi tökéletesedés teleológiájának elengedhetetlen komponense. A rajongás jelenségének gyakori előfordulását mindezek alapján az érzékeny regények műcsoportjában nem a szenvedélyek igenlésének jeleként vagy valamiféle radikális érzelem-kultusz megnyilvánulásaként kell kezelnünk, hanem a túlérzékenységükkel megbirkózni nem képes alanyokra leselkedő reális, adott esetben halálos veszedelemként, amelynek kialakulását szintén kézenfekvő az erőteljes affektív igénybevételt feltételező szerelmi történetekben modellezni.

Az imént vázolt összefüggésrendszerben meghatározó szerep jut a regényhősök életkorának is. Első ránézésre talán magától értetődőnek tűnhet, miért hangsúlyozottan fiatal, a felnőttkorba éppen csak megérkező szereplők népesítik be a tárgyalt szerelmi történeteket, a korszaknak az egyéni karakter fejlődésére vonatkozó (populár)filozófiai gondolkodásába való betekintéssel azonban jóval árnyaltabb képet kaphatunk a jelenség okairól. Ehhez egy kimerevített eszmetörténeti pillanatkép rövid elemzését kerítem sorra. A Porosz Királyi Tudományos Akadémia 1776-ban pályázatot hirdetett az emberi lélek érzelmi és értelmi funkcióinak, valamint e két funkció összefüggéseinek tisztázására. A kiírás azonban nemcsak a lélek érzékenységének (Empfindungskraft) és megismerő-képességének (Erkenntniskraft) mibenlétére kérdezett rá, de ezek működésének az egyéni sajátosságok alakulásában játszott szerepére is. A pályázóknak fo-

38 KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr*, 123.

39 A Lord különbséget tesz az isteni lelkesültség (divine enthusiasm) és a rajongás között, amely utóbbi az érzékelést és az ítélőképességet korlátozó mentális állapotként jelenik meg nála, elsősorban a vallási és politikai elvakultság összefüggésében. A rajongással szembeni leghatásosabb fegyver szerinte az önfegyelmelés, a jó kedély (good humour) megtartása. SHAFTESBURY, „A Letter concerning Enthusiasm”, in SHAFTESBURY, *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, 3 köt. (London: John Darby, 1711): 1:53–55.

40 A fogalom történetének legteljesebb magyar nyelvű összefoglalóját Tóth Orsolya készítette. TÓTH Orsolya, „Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc *A vadászlat* című elbeszéléséhez”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 147–175, 151–161.

41 Christoph Martin WIELAND, „Auszüge aus einer Vorlesung über die Schwärmerey”, *Der Teutsche Merkur* 12, 4. sz. (1775): 135–155, 135–137.

kozott figyelmet kellett fordítaniuk a zseni (Genie) szellemi kapacitásként (Geistes-Fähigkeit) meghatározott fogalmára, valamint a karakterre mint erkölcsi kedélytípusra (sittliche Gemüthsart). A filantropista pedagógusként számontartott Joachim Heinrich Campe,⁴² az esztéta Johann August Eberhard, valamint Johann Gottfried Herder egyaránt pályamunkával jelentkeztek.⁴³ Campe és Eberhard szövegei mind terjedelmükben, mind szerkezetükben közel állnak egymáshoz, és meglehetősen távol Herder írásától, amelyet egészen áthat az akadémikus filozófiai nyelvezettel és módszertannal szembeni irónia. Ami azonban mindhárom szövegben közös, hogy az értelemmel harmonizált érzelmeknek/érzéseknek (amely fogalomban az esztétikai és morális tartalom közti határok elmosódnak) alapvető jelentőséget tulajdonítanak az emberi nevelődés, tökéletesedés szempontjából.

Eberhard megítélése szerint az ember fent bemutatott képességei egymással szoros összefüggésben, fokozatosan fejlődnek, az intellektus és az érzékek működését pedig ugyanazok az érzelmekként (Empfindungen) leírt alapvető alakzatok határozzák meg, nevezetesen a rend, a harmónia és a szépség.⁴⁴ Értelem, moralitás és ízlés ennek megfelelően egymástól elválaszthatatlanul működik, és szoros kölcsönhatásban fejlődik. Az egyén a gyermekorból kilépve, a megelőző fejlődési lépcsőfokokat maga mögött hagyva válik képessé önmagát egy tágabb közösség, mindenekelőtt egy nemzet (Nation) részeként szemlélni, ekkor alakul ki benne az e közösséghez kapcsolódó érzelmi kötődés, valamint a törvények és a közösség iránti felelősség tudata. A megfelelő fejlődési pálya végén tehát a fiatal felnőttkorban szilárdul meg az egyén erkölcsi alkata, karaktere.

Campe hasonló premisszákból indul ki, valamint a két lelki alapfunkció kölcsönhatásban zajló fejlődését is hasonlóképpen írja le. Az intellektus és az érzékenység összekapcsolódása szempontjából azonban még kiemeltebb figyelmet fordít az ifjúkorra, amikor megítélése szerint az egyénenként sajátosan jellemző érzelmi reakciók kondicionálódnak:

A tapasztalat azt tanítja, hogy gyakran ismétlődő bizonyos fajta érzelmek a lelket minden ezekkel ellentétes érzelmre egyre kevésbé hajlandóvá és képtelenebbé, az éppen

42 Pedagógiai vonatkozású munkáiban nem mellesleg az érzékeny irodalom kritikusanak mutatkozott. Davide GIURIATO, „Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit”, in *Handbuch Literatur & Emotionen*, szerk. Martin von KOPPENFELS és Cornelia ZUMBUSCH, 329–342 (Berlin: De Gruyter, 2016), 331–333. Az én olvasatomban a példászerű betegségtörténeteket bemutató érzékeny regények és a Campééhoz hasonló didaktikus intések valójában azonos célkitűzésekkel rendelkeznek. Ugyanakkor fontos látni, hogy az érzékeny regények gyakran paratextusokkal is megtámogatott példázatosága, tanulságossága nem mindig tükröződött a művek recepciójában. Johann Martin Miller például Kazinczyhoz írt egyik levelében is arról panaszkodik, mennyire elkésérik, hogy művét a szenvedélyesség programírásként ítélik el. Lásd KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI) VÁCZY János, (XXII) HARSÁNYI István, (XXIII) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV) ORBÁN László, (XXV) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 1:33.

43 STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik*, 152.

44 Johann August EBERHARD, *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens. Eine Abhandlung, welche den von der Königl[ichen] Akademie der Wissenschaften in Berlin auf das Jahr 1776 ausgesetzten Preis erhalten hat* (Berlin: Christian Heinrich Voß, 1776), 241–242.

effajta érzelmekre viszont egyre hajlandóbbá és képeesebbé szokták tenni. Egy ember, aki, különösen ifjabb éveiben, gyakran részesült a harag, az elkeseredés vagy az érzéki kék, stb. érzéseiben, a későbbiekben egyre hajlandóbb erre, mindenhol lehetőséget talál ugyanezen érzelmekbe visszahelyeződni.⁴⁵

Campe tehát a karakter alakulásában a fiziológiai diszpozíció (az érzékenység mértéke) mellett inkább a külső, affektív benyomások szerepére helyezi a hangsúlyt. Az ismétlődő érzéki hatások alakítják ki az egyén alapérzelmeit (Grundempfindungen), amelyek karakterét meghatározzák.

Herder megközelítése alapvetően eltér a fent bemutatottaktól. Míg Eberhard és Campe a kortárs tudományos diszkurzusok állapotát tükrözve a metafizikailag meg-alapozott pszichológia fogalmi apparátusát igyekeznek összeegyeztetni az empirikus módszertannal,⁴⁶ addig Herder az előbbivel radikálisan szembe fordulva alkotja meg pályaművét. Szövegének fő célkitűzése Albrecht Haller inger-reakció sémájának alkalmazása az emberi természet leírásában,⁴⁷ amelyet további, az előbbivel analóg fogalompárok bevonásával igyekszik megvalósítani (apály-dagály, összehúzódás-elernyedés). Az egyén sajátosságainak formálódása ezen ellentétpárok dinamikájának megfelelően alakul, és kihívások, próbatételek strukturálják. Ebben az alakulási folyamatban a fiatalkor kiemelt jelentőségű:

Minden nemes ellenállás, minden mély és csendes szenvedés pompás vonásokat hagy arcunkon és lelkünkben: ifjúkorunk első diadalai lesznek fáradságos életünk punctum saliens-e. Jaj azonban, ha az ifjú elbukik, ha a rá nehezedeő vagy magával ragadó tárgyakhoz túl közel időz! Elformátlanodik, kemény lesz és sovány vagy puha és buja, és kileheli életét éveinek tavaszán. Túl korán becézik, viszontbecéz, és nem ért semmi máshoz. Túl korán és túl sokáig ellenségeskedik, mindent beterít embergyűlölettel és epével: sok jó ember veszett így el félig vagy egészen.⁴⁸

Az erős ifjúkori benyomások eszerint alapvetően meghatározzák az egyén kedélybeli és erkölcsi sajátosságait. A túl korai, túl erős és ebből adódóan kezelhetetlennek bizonyuló benyomások ezzel együtt súlyos veszélyeket rejtenek magukban, ugyanis kisiklással fenyegetik az egyén fejlődését.

A három írás állításait mérlegelve a fiatalkor olyan kritikus időszaknak tűnik, amikor az egyén fokozottan ki van szolgáltatva az érzékei révén őt érő affektív hatásoknak, amelyekre – lévén karaktere még éppen nem szilárdult meg – nem biztos, hogy

45 Az írást saját fordításomban idézem. Joachim Heinrich CAMPE, *Die Empfindungs und Erkenntnißkraft der menschlichen Seele* (Leipzig: Weygandschen Buchhandlung, 1776), 57.

46 STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik*, 150–151.

47 Igaz, rögtön le is egyszerűsíti Haller elméletét, ahol a Herder által átvett inger (Reiz) kifejezés az izmok irritálására vonatkozik, míg a lélekre ható benyomásokat Haller érzésnek (Empfindung) nevezi. PETHES, *Zöglinge der Natur*, 124.

48 Herder írását a saját fordításomban idézem. Johann Gottfried HERDER, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele: Bemerkungen und Träume* (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1778), 86.

morálisan helyes válaszokat tud adni. Márpedig ezek a válaszok személyiségének később kikristályosodó formáját és ezáltal élete egész további menetét alapvetően meghatározzák. A fenyegető veszélyek közé tartozik a hasznos és produktív közösségi létre való képtelenség, valamint a patológikus magatartások (például a rajongás), egyes testi tünetek megjelenése, és a súlyos lelki betegségek következményeként a halál is. A fiatalok tehát az egyén testi-lelki fejlődésében kiemelt, sőt, a legfontosabb fordulópontnak tekinthető, ahol olyan folyamatok játszódnak le – esete válogatja, milyen kiemelttel – amelyeknek leírása, megnyugtató tisztázása különböző diszkurzusok tudástermelését hozza játékba.

Az érzékenység botanikája

A tárgyalt regények az elbeszélősémák megválasztása és a főszereplők kedélyének megformálása mellett egyéb, a szövegek egészén keresztülburjánzó poétikai eszközökkel is képesek hozzájárulni az emberi érzékenységről alkotott tudáshoz. Az érzékeny regényekben kimutatható, azokat intertextuális hálóba kapcsoló metaforarendszerek közül itt a megítélésem szerint lehangsúlyosabb szerepű növényi metaforákat emelem ki, amelyek funkciója, radikálisan leegyszerűsítve, az érzékenységgel összefüggő fiziológiai tudás irodalmi fikciós keretek közé transzponálása. Közelebbi pillantást vetve az érzékeny poétikai eszköztár e szegmensére láthatóvá válik az is, hogy az emberi életfunkciók és a növényi képek közti transzformációk korántsem automatikus vagy egyezményes módon, hanem a cselekménybe ágyazva, emberek és növények közvetlen, poétikai eszközökkel újratereztett jelenlét helyzetekben megvalósuló érintkezésen keresztül játszódnak le. Itt ismét fontos szerepet játszik a történetek főszereplőinek fokozott érzékenysége, úgy külső, mint belső érzékenységük aspektusában. A fokozott érzéki nyitottságra való hajlammal ugyanis az egyéb élő szervezetekkel (mindegyiknél növényekkel) való együttérzés, szimpatikus azonosulás is együtt jár.⁴⁹ Az így módon elsajátított növényi tulajdonságok a cselekményekben innentől kezdve már az adott szereplő sorsát alakító adottságokként tűnnek föl, tehát jóval többek ornamentikus funkciójú megfeleltetésnél. A szereplők jobbára e növényi metaforarendszeren keresztül férnek hozzá önmaguk és a külvilág érzéki-esztétikai viszonyához, csak önmaguk növényi tulajdonságokkal való elgondolása révén kerül(het)nek közelebb érzékeny természetük megértéséhez és optimális megéléséhez. Mindez hézagmentesen illeszke-

49 A szimpátia a korszak szóhasználatában nemcsak az együttérzés egy formáját, de bizonyos fajta transzspirációs megfertőződést is jelenthet, amelynek feltétele a közös térben lét. Ilyenformán az érzékeny regényszereplők esetében érzelmi-lelki megfertőződésről is beszélhetünk, amelynek azonban fiziológiai feltételei vannak. A témához lásd: Caroline WELSH, „Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung”, in *Wissen. Erzählen. Narrative der Humanwissenschaften*, szerk. Arne HÖCKER, Jeannie MOSER és Philippe WEBER, 53–64 (Bielefeld: transcript, 2006), 56; Katja MELLMAN, „Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung”, in *Handbuch Literarische Rhetorik*, szerk. Rüdiger ZYMNER, 173–192 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2015), 179, 184–185.

dik az emberi természet megértésére analógiák segítségével törekvő korabeli gondolkodásmódba.⁵⁰

Kínálkozó példa az elmondottakra Sophie von La Roche fent említett regényének hősnője, aki egy kerti séta élménye fölött elmélkedik a következő szavakkal:

A barátságos moha és a gallyak, amelyek egy kidőlt fa gyökeréről hajtottak ki, szólni készítették: nemde olyan vagyok, mint egy fiatal fa, amelyet teljes virágában a szerencsétlen sors csapása megfosztott koronájától és törzsétől? A maradék sokáig szomorúan és szárazon áll, végül azonban új gallyak fakadnak a gyökérről, amelyek a természet védelme alatt ismét erőssé és magassá tudnak válni, hogy bizonyos idő múltán újból jótékony árnyékot terjesszenek maguk köré.⁵¹

Az emberi és növényi életszakaszok azonosítása (fiatalság-virágzás), a kritikus élethelyzet és a fa szerencsétlen sorsának megfeleltetése, az emberi és növényi élet analógiája nem elszigetelten felbukkanó jelenség a regényben. Nem sokkal korábban az évszakok topikus használatának keretébe ágyazva olvashatjuk az önmegfigyelés növényi metaforanyelvén:

[...] nemde az én boldog napjaim tiszta kilátása is elhomályosult és a külső csillogás, mint a száraz lomb, lehullott rólam? talán a mi sorsunknak is vannak évszakai? Ha így van, neveltetésem és tapasztalatom gyümölcseit végzetem szomorú telén erkölcsi táplálékként [moralische Nahrung] akarom fölhasználni; és mivel a termés igen gazdag volt, a szegényekkel, akiknek kicsi, meg nem munkált földje keveset hozott, megosztani, amit tudok.⁵²

A két részlet közös vonása, hogy az egyéni sors mellett a főhőst magába fogadó közösség jövője is az organikus képi szisztémába illeszkedik. Az újjáéledő fa védelmező árnyéka éppúgy, mint az élet telén fölélhető gyümölcsök (tudás, tapasztalat) erényes cselekedetek keretében mások javára fölhasználható javakként tűnnek föl. A környezethez való érzékeny, de nem rajongó odafordulás, a növények átélt, szimpatetikusan átsajátított sorsából adaptálható tanulságok az isteni terv kiteljesítése, az emberi tökéletesedés támogatása felé, tehát az erény (Tugend) útjára vezetik vissza Sternheim kisasszonyt.

Az itt bemutatott, valamint az ezekhez hasonló, a tárgyalt regényekben rendszerezen felbukkanó természeti képek, amelyek a gondviselés rendjébe kódolt körforgást illusztrálják, a korabeli természettörténeti és botanikai diszkurzus hatásának nyomait

50 Lásd mindezt La Mettrie és Herder összefüggésében: Cornelia ZUMBUSCH, „The Metamorphoses of Ottilie: Goethe’s Wahlverwandtschaften and the Botany of the Eighteenth Century”, *European Romantic Review* 28, 1. sz. (2017): 7–20, doi: [10.1080/10509585.2016.1272846](https://doi.org/10.1080/10509585.2016.1272846); Carl von LINNÉ, „Die Oeconomie der Natur”, in Carl von LINNÉ, *Des Ritters Carl von Linné Auserlesene Abhandlungen aus der Naturgeschichte, Physik und Arzneiwissenschaft*, 2 kötet. (Leipzig: Adam Friedrich Böhme, 1777), 8.

51 LA ROCHE, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*, 239. A műből saját fordításomban idézek.

52 Uo., 208.

is magukon viselik. A természeti ciklikusság leírására a vonatkozó tudományos írások is elsősorban a romlás és az abból fejlődő új élet érzékletes bemutatásával.⁵³ Érdekes, hogy az újonnan formálódó természettudományos diszciplína szövegei a növényi életjelenségek megértését elősegítendő éppen az emberi tulajdonságok metaforikus használatához nyúlnak, ezzel pedig, bár a regényekhez képest fordított irányú következtetéseket vonnak le, érvmeneteik mégis ugyanabba az analogikus gondolkodási sémába illeszkednek.

A lelki betegségek (elsősorban a rajongás) kialakulásának folyamata szintén leírható a tárgyalt metaforanyelven, mégpedig hervadásként. A betegség kiváltó okai (többnyire a szerelmi szenvedély vagy az erre hajlamosító kedélybeli predispozíciók) olyan kártevőkként vagy egyéb csapásokként jelennek itt meg, amelyek a növényi szervezetre károsak lehetnek (féreg, hernyó, vihar, villámcsapás). Álljon itt példaként a Miller-féle *Siegwart*-regény önálló hervadástörténetként kiemelhető epizódjának egy részlete. A regény derekán egy Sophie nevű fiatal lány a címszereplő iránti viszonzatlan szerelmétől űzve kolostorba vonul, elzártágában pedig biblikus hangvételű naplójegyzeteket készít,⁵⁴ amelyekben önmagát hervadó növényként mutatja be, a heves reakciókat kiváltó affektív hatásokat időjárási jelenségekkel⁵⁵ és kártevőkkel azonosítja:

Sápadt vagyok és hervadok, mint a rózsa, amely estére lehanyatlik a nap hevétől, szirmai pedig szétszóródnak, ha jön a vihar. Bárcsak hamar föltámadna és szétszórná poraimat! [...] Ó, az én apám és anyám szomorkodnak és én nem szólhatok. Szépségem nem viríthat szemetek előtt. Sose láttátok, hogyan hervad a rózsa, ha keblében féreg rág? Szépségem nem viríthat szemetek előtt.⁵⁶

53 Lásd Sophie RUPPEL, „Von der Phythotheologie zur Ökologie: Kreislauf, Gleichgewicht und die Netzwerke der Natur in Beschreibungen der Oeconomia naturæ im 18. Jahrhundert”, *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 14 (2017): 59–81, különösen: 66–67, 70.

54 Itt utalnom kell a *Fanni hagyományai* recepciótörténetének vonatkozó passzusaira is. Fanni utolsó naplőbejegyzései kapcsán, mint e részletek értelmezéstörténetét összefoglalva Bódi Katalin bemutatja, az eddigi elemzések is kellő figyelmet fordítottak a bibliai allúziók feltérképezésére. Megítélésem szerint azonban érdemes fölvetni, hogy a megelőző évtizedek populáris irodalmát egyébként is sokoldalúan felhasználó szöveg itt mindenekelőtt a *Szigvárt*ban olvasottakra játszik rá, így pedig az újszövetségi frazeológiát is az érzékeny irodalom hagyományából emeli át. BÓDI Katalin, „»Édes melankólia«: A *Fanni hagyományai* emberképéről”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 59–72, 69. Ugyanitt lásd a tanulmány szerzőjének a növényi metaforák szerepére vonatkozó megfigyeléseit.

55 Az időjárási jelenségek növényi szervezetre gyakorolt hatásainak dinamikája, amennyiben ezek a tulajdonságok emberekre vonatkoznak, hasznos adalék lehet Gamper „irodalmi meteorológia” fogalmához, amelyet Klopstock kapcsán vezet be. A szerzővel ellentétben azonban úgy ítélem meg, az irodalmi meteorológiát nem a fizikoteológiai keretbe való fölváltó poétikai eljárásrendként, hanem azzal párhuzamos természetpoétikai ideáltípusként kell fölfognunk. Michael GAMPER, „Der mensch und sein Wetter: Meteo-Anthropologie der Lyrik nach 1750”, *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge 23, 1. sz. (2013): 82–92, doi: [10.3726/92138_79](https://doi.org/10.3726/92138_79).

56 „Bläß bin ich, und welke, wie die Rose, die des Abends hin sinkt in der Sonnenhitze, und ihre Blätter flattern aus einander, wenn der Sturm kommt. Möcht’ er bald aufstehn, und meinen Staub zerstreuen! [...] Ach, mein Vater, meine Mutter trauren, und ich darf nicht reden. Meine Schönheit kann nicht blühen vor euren Augen. Saht ihr nie die Rose, wie sie welkte, weil ein Wurm in ihrem Busen nagte? Meine

Virágzás és hervadás dichotómiája, ezek átmenet nélküli, tragikus egymásra követke-zése, amely külső vagy belső károsító tényezők hatásaként tűnik föl, nem meríti ki a növényi metaforák használatának lehetőségeit. A kedélyjellemzők szerinti tipologizálásban vagy a városi és a vidéki élet (Landleben) összevetésében szintén szerepet játszhatnak, körbefonva a művek egész cselekményét. Műfajokat és regisztereket összekötő szerepük bemutatására Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammlete Briefe* című regényének és Johann Gottfried Herder már idézett, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* című tanulmányának összehasonlítása során igyekszem rámutatni.

Adolfs gesammlete Briefe: az önkritikus rajongó tragikus példája

Albrecht Christoph Kayser rövid levélregénye magán hordozza az érzékeny epika korábban bemutatott ismérveit. Főszereplője, Adolf, egyetemi évei befejeztével, de még mielőtt hivatali pályára léphetne, megismerkedik egy Sophie nevű lánnyal, és szerelembe esik.⁵⁷ Adolf a regény elején szerelmi rajongóként (liebevolle Schwärmer) jellemzi magát, és ezt az önleírást támasztja alá a regény mottója is, amely a főhóst az erősen érzékeny emberről (Starkempfunder) Friedrich Leopold Stolberg által kialakított képpel hozza összefüggésbe.⁵⁸ Adolf rajongása eleve adott sajátosságokból bomlik ki, és a regény cselekménye során válik patolgikussá, deviáns irányba terelve a főszereplő karakterének fejlődését.

A leghevesebb kihívást Adolf kedélye ellen egy közlőről szemlélt, heves érzelmeket kiváltó viharjelenet, valamint Sophie házassága jelentik. Ezeket az eseményeket követően, lassú agóniája során az egészségét helyreállító terápia lehetőségeiről fokozatosan lemondva a saját betegségétörténetéből adódó tanulságok levonására törekszik. Esetét példaszzerű eseménysorként állítja leveleinek címzettjei, és ezáltal a regény olvasói elé. Célja az őt sújtó lelki betegség terjedésének megakadályozása, valamint a jövőző generációk testi-lelki egészségének és tökéletesedésének elősegítése. A kezelhetetlen szenvedélybe bonyolódó, szélsőségesen érzékeny ember tapasztalatai így, jóllehet egy halálos kimenetelű esetből származnak, mégis társadalmi haszonnal bírnak. Adolf tapasztalatainak közlését az motiválja, hogy a hozzá hasonló élethelyzetben lévőkön segítsen, hogy a fiatal szerelmeseket (testvérét és sógorát, vagy az általa „megfertőzött” Charlottét) a világgal szembeni kötelességek (Pflichten für die Welt) szem előtt tartására sarkallja. A legfőbb ilyen kötelességet a házastársi boldogság megtalálása jelenti, amely a társadalmilag normalizált érzelmi élet és a jövőző, tökéletesebb nemzedékek létrejöttének záloga. Ennek keretében valósulhat meg és öröklődhet tovább az ember optimális állapota, amelyet a főszereplő a derűs kedély (heiteres Gemüth) és az egész-

Schönheit kann nicht blühen vor euren Augen.” A Barczafalvi-féle fordítás itt jelentős mértékben eltér Miller szövegétől, így kénytelen vagyok az utóbbit saját fordításomban idézni. [MILLER], *Sieewart...*, 522–525.

57 Adolf visszaemlékezése regényének előtörténetére: [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 93.

58 Uo., 1; Friedrich Leopold STOLBERG, „Ueber die Fülle des Herzens”, *Deutsches Museum* 2, 7. sz. (1777): 1–14, 13.

séges test (gesunder Körper) együttállásaként ír le,⁵⁹ és amely saját maga számára már elérhetetlen. Adolf emberképe tehát „egész embert” feltételez, ezen emberkép keretei közt értelmezi saját betegesnek ítélt viselkedését, valamint a célként állított optimumot is, amelynek elérésére törekedni a világ iránti kötelességekbe kódolt elvárás.

Az egészség megőrzése és fenntartása, ezzel együtt pedig a veszélyes affektív hatások elkerülése tehát morális kötelességnek, a nem kellően kontrollált érzelmi reakciók pedig vétkeket cselekedeteknek tekinthetők, vonatkoznak bár a szerelmi kapcsolat alakulására vagy affektív erővel bíró természeti élményekre. Mindez legkézenfekvőbben az említett viharjeleneten keresztül mutatható be. A kellő térbeli és mentális távolságtartással fenségesként is percipiálható természeti jelenség a megfelelő távolság elvesztésével a kedélyt károsító élménnyé alakul.⁶⁰ Adolfban meg is fogalmazódnak az ezzel kapcsolatos félelmek, mikor Charlotte a vihar sújtotta kertben akar sétát tenni, különösen, mivel erőteljes érzékenysége révén már zárt térben magán érzi a zivatar hatásait:

A' fergeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenyvedtek szívem' betegségre alatt in-szövényeim [Nerven]. – Ó vette észre bajomat, noha azt el-akartam titkolni, 's tudakozta, ha nem megyek é le a' kertbe? Ez a' gondoskodás, ez az utánam való járás el-lágyított. Én Nagyságoddal maradok, felelék, magamat meg-hajtván. Igen, monda, de hiszen én is megyek. Haszontalan vólt minden ellenzésem, hogy néki abban a' nagy szélben alkalmatlan lessz sétálni; erővel le-késért.⁶¹

Adolf itt megalapozott félelmeinek megfogalmazásán túl az idegek működésére, pontosabban ezek érzékenységének beteges felfokozottságára tesz utalást. Emögött egy, a Herdernél megismert halleri ihletésű érzékenységgonceptióhoz hasonló elképzelés sejthető. A későbbiekben, a kertben tett séta kapcsán leírt heves érzelmi reakciókat, a beteges érzékenység további fokozódását már a bemutatott fiziológiai jegyek ismeretében olvassuk:

A' szokott sétáló síkátoron sétáltunk le-felé a' tó' partjára. Meg-borzadtunk, a' mint ennek végire jutván, a' gyümölsős fák virágjoktól meg-kopaszta akadtak szemünk' elibe. Úgy állottunk ott, mint a' bálványok. – Theréz [Charlotte] szakasztá félben néma bámulásunkat. Bácsmegyey [Adolf]! nints é az vala' hol meg-írva, hogy a' leg-több virágzás tsak olyan, mint az álom-kép? [daß die meisten Blüthen nur Erscheinungen

59 [KAYSER], *Adolf's gesammlete Briefe*, 15.

60 Az esztétikai fenségesnek a brit felvilágosodásból származó gonceptiójára gondolok itt, amely a kor német diszkurzusaira elsősorban Edmund Burke-ön keresztül hatott, akire például Herder is hivatkozik idézett írásában. Ehhez a fenséges-gonceptióhoz lásd: FOGARASI György, „A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban”, in *Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga és SZÁSZ Géza, 69–80, Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung 6 (Szeged: JATE Press, 2017), 76–78.

61 KAZINCZY Ferenc, „Bácsmegyeynek öszve-szedett Leveli”, in KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 145–146.; [KAYSER], *Adolf's gesammlete Briefe*, 79–80.

sind?] kérdé töllem. Igen, mondtam; 's az Isten tudja, hogy az! – Egy sohajtás szaladt ki meljén, nem szólt semmit, hanem intett, hogy menjünk tovább. Egy helyt a' tó' partján meg-állapodtunk, sokáig néztük, hogy a' nagy szél dühösködő zajjal mitsoda tajtékos habokat tsapdos-ki a' partra, mellyekben a' Höld, öszverongyollott felhőji közzül, tsak néha tekintett reánk. El-ragadtatva állottunk így sokáig. A' Theréz' szemeiből egy könny tseppent-le a' kezemre. – Miért sír Nagysád? kérdém, – Miért? felele. Nem látja é, mint tépte-le a' szél azokat a' szép virágokat fáinkról, mellyek még tegnap olyan édesen illatoztak, olly bőv termést ígértek? nem látja é, mint fújja-el a' tóba [Strom]? mint nyilnak itt meg a' habok? mint nyelik-el, 's nem hagyják semmi jeleket létekek? – nem látja é ezt? 's ha látja, nem sír é? – Az Istenért, mit mond Nagysád! felelék; ez az a' gondolat, a' melly olyan homályosan lebegett, mint valami nehéz álom, lelkeim előtt; a' mi engem így fojtogatott; Nagysád ébreszti-fel azt bennem; 's fel-ébredése rettenetes. – Én egy le-vágott fa' törzsökére ültem, Theréz pedig a' tóhoz [Strom] állott, 's merően nézett az egymást toló habokra. Gyermekségem' víg reggele terjedt-el előttem láttam víg virágzásomat, – láttam; hogy érő gyümöltseimnek minden ragyogó reménnyét egy szempillantás egyszerre le-rázta, 's el-hólt tompaságban ültem ott [...]”⁶²

A részlet érdekessége, amellet, hogy egyszerre teremt intertextuális kapcsolatot az 1770-es évek két sikerkönyvével,⁶³ a növényi metaforák burjánzása, amelyeken keresztül Charlotte és főképp Adolf a kedélyüket illető változásokat és az élményből levont, az emberi életjelenségekre vonatkozó következtetéseiket leírják. Az, ahogyan Adolf a gyümölcsfák, az áradat által elsodort virágok sorsának tükrében a saját betegségtörténetét értelmezi, vagy még inkább, ahogy szimpatetikusan átsajátítja a megcsonkított növények tulajdonságait, különösen a fentebb bemutatott neurofiziológiai önelemzés fényében érdekes. E két diszkurzív réteg, az orvostudomány műszavainak és az organikus metaforáknak az együttes jelenléte, sőt, összekapcsolódása egyazon jelenségegyüttes leírásában a karakter fogalmához vagy az ifjúság kérdésköréhez hasonló érintkezési felületet képez a korszak irodalmi és a tudományos szövegei közt.⁶⁴ Az organikus (növényi) metaforika tehát, amelynek természettörténeti és botanikai párhuzamairól már említést tettem, *Adolf leveleiben* is hozzájárul az ember pszichológiai-fiziológiai tulajdonságaira vonatkozó tudásalkotáshoz, a szerelmi rajongás lefolyásának, tüneteinek és végzetes kimenetelének megértéséhez. Bevettségüket és diszkurzusokon átívelő jelentőségüket hangsúlyozandó érdemes visszatérnünk Herder tanulmányához, ahol az *Adolf levelei* nek poétikai eljárásaival nagy hasonlóságot mutató jelenségeket figyelhetünk meg.

62 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 146; [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 80–81.

63 Egy Werthertől vett idézetet helyezve a *Siegwart* tragikus kerti jelenetétől inspirált környezetbe. GOETHE, „Die Leiden...”, 54; [MILLER], *Siegwart...*, 862–863.

64 Catherine J. MINTER, „Literary »Empfindsamkeit« and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, *The Modern Language Review* 96, 4. sz. (2001): 1017, doi: [10.2307/3735867](https://doi.org/10.2307/3735867). Ismételten föl kell hívni a figyelmet arra a már Herder tanulmányában megfigyelhető tisztázatlanságra, amely az irritabilitás és az érzékenység egyébként elkülöníthető fogalmainak szinonim ételemben való használatában rejlik. Ehhez lásd még: Catherine J. MINTER, „The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, *The Modern Language Review* 106, 2. sz. (2011): 463–472.

Herder (az *Adolf*fal azonos évben sajtó alá került) tanulmánya szerint az egyéni sajátosságok kialakulása nem a priori kódolt tulajdonságok kifejléséeként, hanem az egyedi életúton bekövetkező külső hatások eredményeként értékelendő. A külvilágra hangolt ember életjelenségei a növényekkel vont párhuzamok révén érthetők meg: az állati és emberi test szervei „életbokrokknak” (*Lebensbüsche*) nevezhetők, amelyek életnedvekkel táplálkoznak, és a világ egészével analógiában egy eleven virágskertet alkotnak.⁶⁵ Különösen fontos szerepet tölt be a Haller elméletének alapjain, bár azt jelentősen módosítva elgondolt idegrendszer,⁶⁶ amely a külső ingereket a lélek irányába továbbítja. Ennek kapcsán a növényi metaforarendszer még cizelláltabbá válik. Az idegvégződések hol az idegrendszer külső bokraiként (*äußerste Büsche*), hol érzőrügyként (*Gefühlsknospe*) szerepelnek.⁶⁷ Érdekes ugyanakkor, hogy az idegrendszer működése, a benne cirkuláló információ leírása során Herder már egy másik, a növényi részekhez nehezen kapcsolható metaforát használ, az idegekben áramló „gondolatot” (*Gedanke*) ugyanis, *Adolf*hoz hasonlóan lángfolyamként (*Flammenstrom*) határozza meg. Az egyéni élet alakulása már ismét a növényi fejlődéssel kerül analógiába, ahol a fejlődésmentet módosító külső körülmények klimatikus vagy földrajzi adottságokkal vonhatók párhuzamba:

Minél mélyebben száll magába valaki [...] annál inkább azt fogja mondani: ami vagyok, azzá *váltam* [was ich bin, bin ich geworden]. Mint egy fa, úgy növekedtem. A csíra adva volt, viszont a levegő, a föld és minden elem, amit nem én vontam magam köré, hozzá kellett járuljon, hogy a csíra, a gyümölcs, a fa kifejlődjön.⁶⁸

A növényi organizmusként leírt emberre leselkedő legnagyobb veszély a hervadás, amely különösen a neuralgikus pontként megismert fiatal korban lehet fenyegető. Herder írása ennek összefüggésében szintén hangsúlyozza a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenet megfelelő lefolyásának fontosságát:

A gyermek az élet végtelen forrása, csak hogy még párával, köddel takartan. Rügy, amelyben az egész fa, az egész virág elfödve virít. Ne tépd föl túl hamar az étellel terhes rügyet, hadd rejtse el magát a szerénység és, mint gyakran mondjuk, a tompaság lombjai közt! Pótolhatatlan kár, ha feltörjük a kedves, szűzi virágot, hogy aztán élethosszigan hervadjon.⁶⁹

65 HERDER, *Vom Erkennen...*, 11–12.

66 PETHES, *Zöglinge der Natur*, 124.

67 HERDER, *Vom Erkennen...*, 27–28.

68 Uo., 46.

69 Uo., 83.

A növények ciklikus megújulásának képei itt, hasonlóan az irodalmi példákhoz, az emberi életszakaszokkal kapcsolódnak össze, a neveltetés befolyásoló hatása pedig továbbra is a természeti környezet elemeivel azonosíttatik.

Herder neveltetésük lefolyása és fejlődésük menete szerint – amely a későbbi generációkra is átöröklődő tulajdonságokat eredményez – két eltérő kedélytípust, tehát karaktert határoz meg. A földműves (Landmann) ifjúságának megfelelő lefolyása, természetközeli neveltetése miatt jámbor töről fakadó egészséges rügynek minősül:

Légy boldog, ártatlan ifjú, tiszta száron, nemes magból [származó], egészséges, zárt rügy! Nem virítasz és bomlasz ki korán, hogy hamar elhervadj, nem ringatod magad langyos zephirek leheletével, inkább durva szelek rángatnak [...]⁷⁰

A földműves kiválóságát a rá nehezedő próbatételek kiállításának képessége bizonyítja, amelyet neveltetésének egyszerű körülményei alapoznak meg. Ezek közepette ugyanis az életerő túl korai felélése (a siettetett virágzás és kibomlás) föl sem merül, ezért nem jelent veszélyt az egészséges fejlődésre. Mindezt az idézett részlet ismételtén a növényi tulajdonságok és az időjárási jelenségek összefüggésében mutatja be.

Az erős szervezettel és egyszerűbb kedéllyel felvértezett természetközeli emberrel szemben az érzelgős (Empfindler) figurája jelenik meg mint elrettentő példa és a diszfunkcionális kedélytípus képviselője. Állapota egyfajta civilizációs betegség tünete-gyüjtésének tekinthető, amely a túlfinomodás érzékletesen leírt folyamatával van összefüggésben:

Amilyenek mi vagyunk, olyanok a gyermekeink; senki sem tud önmagánál jobbat adni az utókornak. A túl korán kimerített életerő [Lebensgeister], a puhaságtól, bujaságtól és semmittevéstől hervadt rostok továbböröklődnek [pflanzen sich fort]: mert egy vízfo-lyás sem szökik magasabbra a saját forrásánál. A legnevesebb spekulátorok és érzelgő-sök [Spekulanten und Empfindler] tehát eleve annak születnek. Mit nyomhatunk ebbe a nyúlós velőbe, ebbe a szétfolyó viaszba, ami ott maradhat, tovább munkálhat? mint a nyálka és a kocsonya siklik ki ez a teremtmény neveltetésének kezei közül.⁷¹

Az érzelgős emberek hervadásra vannak ítélve, puhányok, buják és hasznavehetetlenek, állapotuk legfőbb okának pedig a neveltetés generációkon átnyúló hibái tekint-hetők. Herder kulcsmozzanatként a valóságtól való elrugaskodottságot, az észhasználat túlsúlyát és a megfelelő érzéki stimulusoktól való fiatalkori elzártságot említi – a földműves kontrasztjában. A külvilág hatásainak neveltetése során kevésbé kitett, ezért ezekkel szemben immunizálódni képtelen ifjú nem tud uralkodni érzékenysége fölött, életerejét hamar feléli, és többnyire erkölcstelen célokra, regényes képzelődé-sekre fordítja.⁷² Ez a magatartásminta a Herdernél is fellelhető tökéletesedési cél tük-

70 Uo., 67–68.

71 Uo., 66.

72 Uo., 67.

rében látszik morálisan elmarasztalhatónak. Amennyiben a rossz tulajdonságok tovább burjánzanak a jövőendő nemzedékek fiziológiai és pszichológiai tulajdonságaiban – a szöveg a tulajdonságok átörökítésére is egy erős botanikai konnotációkkal bíró⁷³ növényi metaforát használ (Fortpflanzung) –, úgy az ezek elkerülésére való törekvés, az ezek elleni fellépés az emberiség javára irányuló kötelességnek tekinthető.

A Herder-szöveg bemutatott részleteiben számos kapcsolódási pontot ismerhetünk fel *Adolf leveleivel*, sőt, a regényt akár a hervadás itt felrajzolt kórképét ábrázoló esetleírásként is olvashatjuk. Adolf már második levelében a növényi élet analógiáját, még-hozzá a Herder-írásból ismert fa képét fölhasználva értelmezi az emberi élet jelenségeit. Ekkor egy megáradt folyó (Strom) hullámainál körülvevett csemetére esik a pillantása:

Míg még velő van a' töröködben, míg még erőssen állasz gyökereden, mondám magban, nem tarthatsz a' veszteden igyekező habtól; de ha gyökereid közül el-hordja a' földet, ha éltető nedvességedet vala' melly férgek [tödtender Wurm] szívja-ki, 's akkor áll megint néked [der Strom an dich hinstürmt], haszontalan bizakodol gyökeredben; ki-fordít, 's el-viszen. – Minden az emberek' sorsát mutatja, Mantzi [Sophie]!⁷⁴

Az itt leírt kép előrevetíti a főszereplő betegségétörténetének lefolyását. A növényi élet pusztulását a féregként (Wurm) megjelenített betegség okozza, amely az emberi test létfontosságú szerveivel párhuzamba állítható növényi részeket károsítja, ezzel pedig fölszámolja a növényi szervezet külső kihívásokkal szembeni ellenálló képességét.

A növényi metaforák önértelmező használata az egész regényen végigvonul. Adolf ezt helyenként (Herderhez hasonlóan) a véráramban keringő lángok képével is összekapcsolja, például a Charlotte kedélyére gyakorolt káros befolyás miatt aggódva: „[...] ez a' gondolat [Gedanke], – nézd, kérlek, mint hembereg szívemben, érről érre, mint egyg égő tűzpaták [wie ein Strom brennenden Feuers]; mint égeti-meg minden ütköző tsemetéjét a' nyúgodalom' reménylésének!”⁷⁵

A lázas betegség – a patológikus rajongást, mint korábban kiemelttem, Wieland „lélekláznak” (Seelenfieber) nevezi⁷⁶ – a hervadás kiváltó oka. A főszereplő csírázó reménye (keimende Hofnung), amelyet a vidéki nyugalomban terápiás jelleggel eltöltött napok táplálnak, az ismételt affektív kihívás hatására hervadásnak indul. A betegség fokozódásával Adolf aztán egyre részletesebben írja le ezt a növényi organizmusoktól kölcsönzött, önmagára értelmezett kórképet. Hivatkozik egy viharra is, amely fölfogható a szenvedély metaforájaként, ez azonban okvetlenül metonimikus kapcsolatban áll a főszereplő által korábban megélt konkrét zivatarral, amely a növényekhez hason-

73 A fogalom Herdernél bevett használatához lásd Jocelyn HOLLAND, „Zeugung/Fortpflanzung. Distinctions of Medium in the Discourse on Generation around 1800”, in *Reproduction, Race, and Gender in Philosophy and the Early Life Sciences*, szerk. Susanne LETTOW (New York: State University of New York Press, 2014), 85–88.

74 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 120. [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, 6.

75 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 147. [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, 84.

76 „Schwärmerey ist Krankheit der Seele, eigentliches Seelenfieber [...]” WIELAND, „Auszüge aus einer Vorlesung...”, 153.

lóan Adolf növényi analógiára elgondolt szervezetére is végzetes csapást mért: „Rút fergeteg hozta ideje előtt Őszömet elő, – ne únszolj, kérlek – én fonnyadok.”⁷⁷

A regény nem a csak az emberi szervezet, valamint az ember külvilágra való érzékenységének összefüggésében használ a Herdernél látottakhoz hasonló képeket. Az egészséges és betegségre hajlamos emberek tipizálásában, a dichotomikusan elkülönített karakterek leírásában is az ott bemutatottakkal rokonítható ábrázolásmódokkal találkozunk. Adolf, mint fentebb említettem, a derús kedély és az egészséges test kölcsönös meglétében látja az emberi élet optimális állapotát. Ehhez az állapothoz megítélése szerint a földműves (Landmann, Landmädchen) áll a legközelebb. A „falusi lányka” képe egyenesen a természetes környezetben fejlődő növényhez válik hasonlatossá, amelyet nem fenyegetnek a természet rendjébe történő beavatkozás káros következményei:

Be derék portéka az emberi szív, Marosy [Theodor], ha a' sok egyenetléssel el nem rontják [wenn man an der Pflanze nicht künstelt]. De ha erőltetni akarod, úgy jársz vele, mint az érlelt gyümölsel. A' Teremtő azt, a' mi érlelésére szükséges, már belé rejtette abba a' földbe, a' mellybe ülteted; 's hidd-el, annál jobb ízű, annál tökéletesebb a' gyümöls, mennél kevesebbet erőlteted. Nézz-el egy falusi lánykát [Landmädchen], a' ki távol minden sokaságtól, magában nő-fel, – mitsoda édes ártatlanság, mitsoda szent feddhetetlen tisztaság mosollyog szeméből! mitsoda természeti kellemetesség van minden tselekedetiben! Szívünk' piperés formálása igen gyakran vál hernyóvá [Raupe], melly a' leg-szebb virágot is meg-eszi, 's a' nevedő gyümölsbe is bé-rágta magát.⁷⁸

A túlfinomult érzékenység a természetes egyszerűséggel szemben nem bizonyul jövőképesnek. A növényi metaforák rendszerében a túlfinomultság hernyóként (Raupe) jelenik meg, amely az ifjúkorral azonosítható virágzás idején jelent veszélyt az emberi kedélyre. Érdekes a két eltérő kártevő, a féreg és a hernyó megkülönböztetése: a fiziológiai adottságokból kialakuló diszfunkció, majd betegség a belülről támadó féreg, míg a külső, elsősorban társas környezetben szerzett káros hatások, tehát a neveltetés hibái a kívülről támadó hernyó képében nyernek alakot. A finomodás (Verfeinerung) mindezek után nem azonosítható a tökéletesedéssel (Vervollkommnung), mely utóbbinak alapját éppen a természeti rend megtartása, a megfelelő testi adottságok megőrzése és továbbörökítése képezi. Mindez az idézett részletben a gyümölcshozás képességében nyer alakot, amely a túlfinomult kedélyű ember számára kevésbé tűnik elérhetőnek.

Adolf a Herderéhez hasonló ellenpárt talál a földműves karaktere számára. Az érzélgőshöz (Empfindler) hasonló városi embert (Städter) állítja vele szembe, és írja le elmarasztaló éllel:

[...] erősebb ín-szövevényeit [Nervensystem] írigylem a' Föld-mivelőnek [Landmann], 's azt, hogy néki sok ezer dologról, a' mellyek bennem kívánságot támasztanak, nékem el-múlthatatlanokká lettek, a' mellyek életemet kedvesebbé tészik, nem-létek pedig ben-

77 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 175. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 164.

78 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 130. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 36–37.

nem visszás érzést szűlnek, még tsak ideája sints. Nem szint-olyan tökéletességig emberek é ők, mint mi? Nékik is van bizonyos mértékű érzések, 's az a' grádus a' mellyel élnek és éreznek, azt tartom, a' legszerentsébb clíma. [...] Mi, a' kik Városokban neveltünk, el-vagyunk a' kényeztető kezek által rontva egészen [Wir Städter sind verdorben; denn wir werden verkünstelt].⁷⁹

A városi ifjúság a hervadás fokozott fenyegetésében él. A rájuk, így például Adolfra jellemző lelki betegségek okai az ifjúkorban, túlságosan korán megélt heves érzelmek, valamint környezetük irritatív volta, amely a földműves neveletésének körülményeivel szemben nem tekinthető ideális klímának. A két embertípus eltéréseinek fiziológiai alapja idegrendszerük különböző kiképzése. A földműves idegrendszere erősebb, így kevésbé érzékeny, mindez ugyanakkor emberi mivoltában nem diszkvalifikálja – állapota inkább a Herdernél látott tompaság (Dumpfheit) fogalmához rendelhető. Ismét test és lélek kölcsönös összefüggésére, fejlődésük elválaszthatatlanságára látunk rá, ahol a Herdernél kidolgozott metaforanyelvnek megfelelően alakul a társas hatások, valamint a testi adottságok jelölése, hiszen előbbiek a klimatikus viszonyokkal és a növénynevelés eljárásaival, utóbbiak pedig a növényi szervezet részeivel kerülnek asszociatív viszonyba.

A lelki betegségek megelőzése a fentiekből kiindulva test és lélek kölcsönös megerősítésével képzelhető el, amelyet Adolf generációkon átívelő projektként vetít előre, lévén a szerzett tulajdonságok Herderhez hasonlóan szerinte is továbbörökíthetők. E folyamat leírása ismételten növényi metaforák használatával történik: a deviáns egyének, ahogyan Adolf önmagára is tekint, önmaguk önkéntes elkülönítésével és tapasztalataik megosztásával segíthetik az egészségesek megmaradását a tökéletesedés helyes útján. Ebben az összefüggésben a főszereplő hervadó faként jelenik meg, míg az ő tapasztalataiból okuló, helyébe lépő egészségesek utódai (itt konkrétan Adolf húgának és sógorának születendő gyermekei) virágzó, gyümölcsöző növényekként mutatkoznak: „Így hal-ki az Isten veteményes kertében egy fa, 's helyette tíz nevededik-fel, hogy virágra fakadjon 's gyümölcstöt [nuzbare Früchte] teremjen.”⁸⁰

Adolf virágait letépi a vihar és elsodorja az ár. Testét belülről férgek, kívülről hernyók támadják meg. Hervadásnak indul, és a növényi élet ciklusainak átsajátításával a téltől őszi tartó regénycselekmény végén meghal. A növényi metaforarendszer tehát életfunkciói összességét átfogja, szorosan összefonódva a neurofiziológiai folyamatokra alkalmazott tűz (Feuer, Flammen) és a külső affektív hatásokra értett áradat (Strom) képeivel. Ez a következetesen alkalmazott nyelv rendkívül közeli rokonságot, helyenként szövegszerű érintkezést mutat a Herdernél feltárt metaforakészlettel. A leírás tárgya nem más, mint a fent bemutatott három populárfilozófiai szövegben és a korábban földidézett regényekben egyaránt központi számító téma: az ember érzékenysége testi-lelki kettős természetének összefüggésében. Adolf története ennek vonatkozásában fikatív esettörténetként értékelhető: az extrém példa, a szélsőségesen ér-

79 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 172. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 156–157.

80 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 162. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 131.

zékeny ember önkritikus látószögből megjelenített betegségstörténeteként, ahol a főhős meghatározza saját hibás fejlődésének helyes alternatíváját, a legkülönbözőbb tudásterületek ismereteit kapcsolja össze narratív és képszerű elemekbe burkoltan. A szöveg regényszerűen kidolgozott példaolvasmány – a főszereplő-elbeszélő leveleinek címzettjein keresztül metonimikusan egész olvasóközönségét megszólítja, a morális didaxis közvetett céljával. Mint Matthias Luserke a regény rövid taglalatában rámutat, már Kayser is hasonlóan határozta meg a regénnyel kapcsolatos szerzői intencióját, mikor szűk egy évtizeddel az elkészülte után visszatekintett a műre és annak recepciójára.⁸¹

Kitekintés

Dolgozatomban nem célolok a Kayser-regény magyar adaptációjának, Kazinczy *Bácsmegyeynek össze-szedett Levelei* (1789) című művének mélyreható bemutatása, még kevésbé elkalandozni a későbbi átdolgozott változat irányába (*Bácsmegyeynek gyötrelmei*, 1814). Az *Adolf-Bácsmegyey*-szövegkomplexum magyarországi recepciójával kapcsolatban mindössze a betegségstörténeti olvasat lehetőségeinek érvényesítési kísérleteire hívnám föl a figyelmet. Az a korábbiakban megalapozott föltevés, hogy Kayser regényét eleve betegségstörténetként kell értelmeznünk, a Kazinczy-féle szövegváltozatok alakulástörténete felől korántsem tűnik egyértelműnek, mindez pedig a témába vágó szakirodalmi értékelésekben is érezteti hatását. Itt ugyanis az utóbbi évtizedekig nem merült föl komolyan a betegségstörténeti értelmezés lehetősége, és ezt újabban is elsősorban a kései átdolgozás eltávolító gesztusaihoz kötötték. Így járt el a regényszerűség hangsúlyozására felfigyelő Hász-Fehér Katalin,⁸² valamint a kései változatot a megelőzővel szembeállító és betegségstörténetként bemutató Laczházi Gyula is.⁸³ Következtetések a magyar irodalomtörténet kontextusában igen értékesek, azonban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért érzik Kazinczy szükségét, hogy visszairja a betegségstörténetet a regénybe, miközben az eredeti (a maga diszkurzív környezetében) eleve betegségstörténetként volt értelmezhető.

Ezt az anomáliát, különösen az 1789-es változat *Jelentésének* ismeretében, Kazinczynak a Kayserétől eltérő kiadói intenciójával magyarázhatni.⁸⁴ Kazinczynak a magyarítással elsősorban nyelv- és ízlésformáló céljai voltak, az 1770-es évek német regényeiben lecsapódó rajongásvita és betegségdiszkurzus iránti érdeklődése csekélyebbnek mutatkozott. Mindezt megerősíti a *Siegwarth*hoz kapcsolódó befogadói hozzáállása és Johann Martin Millerrel történt levélváltása is, ahol Miller, a fiatal magyar író finoman helyreutasítva a tragikus szerelmi történet tanulságainak levonására inti

81 Matthias LUSERKE, *Die Bändigung der wilden Seele: Literatur und Leidenschaft in der Aufklärung* (Stuttgart: Metzler, 1995), 318.

82 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A kánon építésének és leépítésének stratégiai Kazinczynál: A *Bácsmegyeynek gyötrelmei*”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁCS József, 37–56 (Pécs: Kijárat Kiadó, 2000), 55–57.

83 LACZHÁZI Gyula, *Társasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában* (Budapest: Ráció, 2014), 154.

84 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 117–118.

a rajongó magatartás követése helyett.⁸⁵ A betegség történeti fókusz tehát Kazinczy átértelmező gesztusain vész el, amelyek elsődleges célja a cselekmény „magyarrá tétele”, nem pedig a regény tudáspoétikai megoldásainak aprólékos leképezése volt. A cselekmény egyoldalúsága, amely eredetileg a beteg főszereplő korlátozott nézőpontjával volt magyarázható, a kései Kazinczy számára már zavaró tényezőként tűnik föl, így ő – kutyaharapást szőrivel – (vissza)alakítja azt betegség történeté.

Befejezés

A Fanni tolla alá tévedt levél mindössze parányi töredéke az érzékeny regények (antropo)poétikai lombkoronájának. E művek, amelyeket az „egész ember” érzékeny természetét központi cselekményalakító tényezőként használó fikciós alkotásokként mutattam be, a növényi metaforák populáris nyelvét az emberi szervezet működésének modellezésére használják. Mindez szoros párhuzamba állítható a korszak populárfilozófiai szövegeinek tudáspoétikai eljárásaival, ahol szintén meghatározó az organikus metaforák jelenléte. Mindennek fényében, Michel Foucault terminológiájának alkalmazhatóságát fölvetve úgy vélem, a tárgyalt regények az emberi természetéről való tudásalkotásban az intézményesült tudományos ismeretek és a partikuláris, „alávetett” tudás közt képeznek kapcsolatot,⁸⁶ méghozzá egy olyan korszakban, ahol a tudományos ismeretek egyre határozottabb kontúrokkal határolják el magukat a hétköznapi ismeretektől. Ebben az értelemben az irodalmi érzékenységet az e diszkurzusok differenciálódásának történeti folyamatához kötődő, sajátosan idekapcsolódó jelenségként is értékelhetjük.

85 „Siegwart soll kein Muster für junge Leute seyn; sondern nach meiner Absicht, weiter nichts, als ein treues Gemälde von den Wirkungen der Liebe in einem jungen, empfindungsvollen Herzen, von dem Guten, wozu sie das Herz erhöhen, aber auch von den Verirrungen, wozu sie das Herz verleiten könne.” KAZINCZY, *Levelezése*, 1:34.

86 A Foucault által vázolt, hatalmi szembenállásként elképzelt ellentét a 18. századi érzékenységdiszkurzus belső megosztottságát is jól magyarázza, különös tekintettel az 1770-es éveknek a szenvedélyeket témává emelő regények körül kialakult polémiáira. Foucault gondolatait lásd: Michel FOUCAULT, „Vorlesung vom 7. Januar 1976”, ford. Hans-Dieter GONDEK, in Michel FOUCAULT, *Schriften in vier Bänden*, szerk. Daniel DEFERT és Francois EWALD, 4 köt. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003), 3:217–220.